

Н. Ф. НЕПІЙВОДА ВНУТРІШНІ СМИСЛОВІ МОЖЛИВОСТІ ТЕРМІНІВ

Терміни створюються у зв'язку з потребою передати систему наукових понять, вироблених у певних галузях науки. Кожен новостворений термін однозначний, емоційно нейтральний, не залежить від контексту. Потрапляючи в загальнолітературну мову, терміни «поводять» себе як звичні слова: розширюють, звужують або змінюють свою семантику, входять до структури порівнянь, метафор, вживаються в переносному значенні.

Проте не кожен термін виходить за межі своєї терміносистеми. Лише невелика їх кількість може зазнати образного переосмислення і вживатися в переносному значенні. Наприклад, із усієї біологічної термінології лише близько 30 термінів мають переносні значення, зафіксовані Словником української мови в 11-ти томах (далі — СУМ).

Реалізацію внутрішніх смислових можливостей термінів можна побачити на прикладах міжнаукових термінологічних запозичень, які в результаті образного переосмислення перейшли з однієї терміносистеми до іншої і вживаються в прямому значенні в одній науці, а в переносному — в іншій.

Термін *телескоп* (від гр. *tele* «далеко» і *scopēd* «дивлюся») вживається як назва оптичного приладу для спостереження за небесними світилами. СУМ засвідчує існування його й у біологічній терміносистемі у значенні «акваріумна рибка з виряченими очима та подвійним шлейфоподібним хвостом». До понятійного об'єму астрономічного терміна *телескоп* входять такі смислові одиниці (семи): прилад (архісема); оптичний, спостереження, небесні світила (диференціюючі семи); побічною семою (такою, яка відображає додаткові і можливі характеристики) є форма лінз телескопа. Саме ця сема уможливила асоціацію *телескоп* «рибка з виряченими очима» (такими, як лінзи), причому з побічної в астрономічному терміні вона трансформувалась у диференціюючу в біологічному.

Іншими побічними семами, що складають смислову структуру терміна *телескоп*, є властивість збільшувати, а також особливість будови і дії (за обертово-висувним принципом). Вони зумовили розвиток семантики похідного терміна *телескопічний*, який вживається, крім прямого значення («той, який видно тільки через телескоп» або «здійснюваний за допомогою телескопа»), ще у двох переносних: «який має здатність дуже збільшувати» (*телескопічне скло, телескопічні окуляри*) і «який піднімається і опускається внаслідок повороту навколо своєї осі»; обертово-висувний (*телескопічний конвейєр, телескопічний кран*). В обох випадках побічні семи астрономічного терміна трансформувались у диференціюючі з спеціальних. Термін *телескопічний* в останньому значенні вживається й у розмовній мові: *телескопічними* називають певної будови рибальські вудки, паруси, ручки, указки. Спільною властивістю цих предметів є те, що складаються і розкладаються вони обертово-висувним способом.

Біологічний термін *амфібія* (від гр. *amphibion* «земноводна істота»), що позначає клас тварин типу хребетних, у яких поєднані ознаки водяних і наземних тварин (Біологічний словник за ред. акад. І. Г. Підоплічка, К. М. Ситника, Р. В. Чаговця. К., 1974), увійшов до складу технічної термінології у двох значеннях: 1. Літак, пристосований для зльоту і посадки на суші й на воді; 2. Танк або автомобіль, що може рухатися по суші й воді. Переосмислення біологічного терміна відбулося на основі зіставлення властивостей живих організмів та механізмів і виділення у них спільної ознаки, семи «здатність перебувати на суші й на воді».

Термін *мозаїка* (італ. *mosaico* з лат. *musivum*) вживається для позначення зображення або візерунків, що виконуються з окремих різнокольорових шматочків скла, мармуру, камінців і т. ін. Цей термін увійшов до складу біологічної термінології для позначення вірусної хвороби рослин, ознакою якої є поява плям на листі, що за зовнішнім виглядом нагадують мозаїку.

Загальнолітературна мова може виступати посередником у процесі переходу терміна

з однієї терміносистеми до іншої. Так, економічний термін *банкрутство* (фр. *banqueroute*, нім. *Bankrott* з італ. *banca rotta* «поламана лава») був утворений для позначення фінансової неспроможності, розорення, що призводить до припинення виплат по боргових зобов'язаннях. Він, як і всі терміни, позбавлений емоційності. Але банкрутство завжди супроводжується станом відчаю, безвихідності, усвідомленням повного краху. Сема, що позначає психічний стан, не входить до поняття «банкрутство», але воно є додатковою, побічною в смисловому об'ємі терміна і саме вона спричинила те, що слово *банкрутство* у переносному значенні («неспроможність, провал у чому-небудь») набуло яскравого емоційного забарвлення і виступає зараз найбільш експресивним синонімом традиційного синонімічного ряду *невдача, провал, розорення, крах...* Переосмислення було викликано не номінативною потребою, адже для позначення понять «невдача», «крах» та ін. у загальноживаній мові вже були слова, а експресивною — потребою більш виразно й адекватно позначити предмет, який уже має назву. Отже, та сема, що в понятійному об'ємі терміна була побічною, перетворилася на одну з основних у слові. Згодом слово *банкрутство* (у переносному значенні) стало частиною складеного політичного терміна *політичне банкрутство*, що позначає «провал у політичній діяльності». Цей термін, як і частина суспільно-політичної термінології, наділений певною експресією. Так відбулося переосмислення терміна в межах однієї терміносистеми — соціально-економічної: економічний термін через переносне значення в загальнолітературній мові ввійшов до складу її політичної підсистеми.

Образне переосмислення термінів різних наук властиве соціально-економічній термінології, в арсеналі якої закріпилася і продовжує розвивати свою семантику військова лексика (*гвардія, мобілізація, озброювати* та ін.): *гвардія* — *молоді, національна, робітничка; мобілізація* — *сільського господарства, державних ресурсів, промисловості, коштів; озброювати промисловість новою технікою, озброюватися передовою теорією, технічна озброєність праці* і т. ін. Останнім часом до цієї терміносистеми увійшли такі географічні терміни, як *епіцентр, гавань, протока, приплив: епіцентр кризових потрясінь; вільна гавань; міжнародні протоки, приплив революції* і т. ін.

Аналіз мовного матеріалу свідчить, що переосмислення термінів відбувається на основі диференціюючих, а також побічних сем, причому побічні семи можуть мати емоційний або оціночний елемент. Вони, як правило, трансформуються у диференціюючі, надаючи терміну тимчасового експресивного забарвлення.